

BİR CÜMLE ÇÖZÜMLEMESİ ÖRNEĞİ: İBNU'S-SİD EL-
BATALYEVŞİ'NİN ARAP GRAMERİNİN MEŞHUR
ÖRNEĞİ "DARABE ZEYD^{ÜN} 'AMR^{AN}"
HAKKINDAKİ RİSALESİ

AN ANALYSIS OF A GRAMMATICAL STRUCTURE: IBN AL-SİD
AL-BATĀLYAWŞĪ'S TREATISE ON THE FAMOUS ARABIC
PHRASE "DARABA ZAYD^{UN} AMR^{AN}"

ALİ BENLİ

[Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı.
Faculty Member PhD., Marmara University Faculty of Divinity,
Department of Arabic Language and Rhetoric
ali.benli@marmara.edu.tr
<http://orcid.org/0000-0003-3257-8969>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 31 Mart / March 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 18 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Published: 24 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Yıl / Year: 2021 *Sayı – Issue:* 50 *Sayfa / Pages:* 469-497

Atf/Cite as Benli, Ali. "Bir Cümle Çözümlemesi Örneği: İbnu's-Sîd el-Batalyevşî'nin Arap Gramerinin Meşhur Örneği "Darabe Zeyd^{ün} 'Amr^{an}" Hakkındaki Risalesi-An Analysis of a Grammatical Structure: Ibn al-Sîd al-Batālyawşî's Treatise on the Famous Arabic Phrase "Daraba Zayd^{un} Amr^{an}". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity 50 (Haziran-June 2021): 469-497. <https://doi.org/10.17120/omuifd.907422>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. /
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a
plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University,
Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Bir Cümle Çözümlemesi Örneği: İbnu's-Sîd el-Batalyevsî'nin Arap Gramerinin Meşhur Örneği "Darabe Zeyd^{ün} 'Amr^{an}" Hakkındaki Risalesi

Öz: Bu makalede Endüslü âlim İbnu's-Sîd el-Batalyevsî'nin Arap gramerinde kullanılan meşhur örnek "Darabe Zeyd^{ün} 'Amr^{an}" (Zeyd Amr'a vurdu) cümlesi üzerine yazdığı risalesi bağlamında nahiv ve belagat ile ilgili görüşleri incelenecektir. Arap dilinde kelime-i tevhîd, besmele ve hamdele gibi belirli bir cümlenin tahlili ile ilgili telif edilmiş çok sayıda eser bulunur. Bu türün örneklerinden biri de Batalyevsî'nin bir öğrencisinin sorusu üzerine kaleme aldığı bu risaledir. Batalyevsî risalesinde "Darabe Zeyd^{ün} 'Amr^{an}" (Zeyd Amr'a vurdu) cümlesini beş açıdan değerlendirmiştir. İlk olarak cümlede fâil ve mefûlün bih üzerinde âmilin ne olduğunu ele almış ve gramer ekollerinin konuyla ilgili görüşlerini incelemiştir. İkinci olarak cümleyi mecaz anlam taşıma ihtimali açısından değerlendirmiştir. Üçüncü bahiste fiilin fâil üzerindeki etkisinin niteliğini ele almıştır. Dördüncü olarak cümleyi öğelerin diziliş sırası açısından incelemiş ve öğelerin farklı dizimleriyle ilgili konuları tartışmıştır. Son olarak fâili ile mefûlün bih'in farklılıklarını anlatmıştır. Batalyevsî incelediği konularla ilgili farklı görüşleri tartışmış ve tercihlerde bulunmuştur. Bu makalede Batalyevsî'nin risalesi çerçevesinde âmil, i'râb, cümlede öğelerin sıralanışı ve hakikat-mecaz konularındaki yaklaşımı ele alınmış ve bu bağlamda nahiv-anlam ilişkisi, i'râb ve âmil nazariyesi gibi Arap dil geleneğinin temel konuları hakkında söz konusu literatürdeki görüşler karşılaştırılarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Batalyevsî, İ'râb, Hakikat, Mecaz, Cümle Öğelerinin Dizilişi



An Analysis of a Grammatical Structure: Ibn al-Sîd al-Baṭalyawṣî's Treatise on the Famous Arabic Phrase "Daraba Zayd^{ün} Amr^{an}"

Abstract: There has been extensive work done on the analysis of the kalima at-tawheed, basmala, and praise of God (hamdalah) in a preamble section of a book in the Arabic literature. One example of these works is the treatise written by the Andalusian scholar Ibn al-Sîd al-Baṭalyawṣî on the analysis of the famous and oft-repeated grammatical example *Ḍaraba Zaydun 'Amra*. Baṭalyawṣî analyzes the grammatical structure of the sentence in five ways in the treatise which he says he has written upon the question by one of his pupils. He first investigates the function of the agent (*'amil*) on verbal noun/subject (*fā'il*) and object (*maf'ul bih*) respectively and enumerates the differing views of grammarians on this topic. Second, he considers the potential metaphorical meaning of a sentence. Third, he writes about the nature of the effect of the verb (*fi'l*) on the subject (*fā'il*). The fourth section discusses the order and arrangement of sentence elements in a grammatical structure and also considers possible different sentence structures. Lastly, in

the fifth section, differences between the subject (*fā'il*) and the object (*maf'ul bih*) are examined. Batalyawsī briefly mentions comparative views on the mentioned topics and selects among them which he considers as the correct explanation. Grammatical agency or operator (*'āmil*), declinability (*i'rāb*), the composition and word-order of sentence elements in a grammatical structure, and literal-metaphor distinction are topics that are investigated in this treatise.

Keywords: Batalyawsī, Declinability (*İ'rāb*), Literal Language, Metaphorical Language, Sentence Composition And Structure.



Giriş

Sıbeveyh'in (ö. 180/796) *el-Kitâb'*ından günümüze kadar Arap grameriyle ilgili eserlerde kullanılagelen ve adeta bu literatürle özdeşleşmiş sayılan bir örnek cümle vardır: (صَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا) [Zeyd Amr'a vurdu].¹ Bu cümle muhtemelen Arap dilindeki amel/i'râb olgusunu anlatmak için kurgulanmış bir örnektir. Arap gramerinde kuralları anlatmak için üretilen cümlelerde genellikle Zeyd, Amr, Abdullah ve Hind gibi özel isimle kullanılır.² Sıbeveyh, bunların Arap dilinde en sık kullanılan kişi adları olduğuna işaret eder.³ Amal E. Marogy, Sıbeveyh'in bu görüşünü *el-Kitâb'*da görülen Temîm lehçesi etkisine dayandırır. M. G. Carter'a göre Sıbeveyh için en eski ve güzel lügat Hicâzlıların konuştuğu olsa bile onun incelediği pratik dil modeli Temîm lehçesiydi. Bu da Temîm kabilesinin Irak bölgesindeki nüfus yoğunluğuyla açıklanabilir. Marogy, Temîm'in üç temel kolu olduğunu ve bunların Zeyd-i Menât, 'Amr ve Hâris adlarını taşıdığını belirtmektedir. Bunlar, *el-Kitâb'*ın kaleme alındığı dönemde Basra bölgesinde yoğun nüfusa sahip olan gruplardı.⁴

¹ Sıbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1977), 1/80-81.

² Amal E. Marogy, "Zayd, 'Amr and 'Abdullahi: Theory of Proper Names and Reference in Early Arabic Grammatical Tradition", *The Foundation of Arabic Linguistic*, ed. Amal Elesha Marogy, (Leiden: E. J. Brill, 2012), 117.

³ Sıbeveyh, *el-Kitâb*, 2/256.

⁴ Marogy, "Zayd, 'Amr and 'Abduhi: Theory of Proper Names", 130.

(ضرب زيدٌ عمراً) [Zeyd, Amr'a vurdu.] örneği Sîbeveyh'in *el-Kitâb'*ından sonraki nahiv kitaplarında da kendisine yer bulmuştur.⁵ Zeyd, Amr, Hind, Abdullah gibi isimlerin birer sembol olarak kullanımı diğer literatürlerde de görülebilir.⁶ Fiil olarak "vurma/darb" eyleminin seçilmesini, bu fiilin etkisinin açıklığına ve görünebilirliğine bağlamak mümkündür. Söz konusu örneğin öğretim malzemesi olarak geniş çapta kullanılan muhtasar nahiv kitaplarında yer alması, geniş kitleler tarafından bir gramer örneği olarak bilinmesine ve Arap grameri ile özdeşleştirilmesine neden olmuştur. Edebiyat kitaplarında bununla ilgili bazı anekdotlara rastlamak mümkündür.⁷ Fiil-fâil ve mef'ûlün bih'ten oluşan bu örneğe gramer kurallarını gösterecek farklı kelimeler eklendiği görülebilir:

ضرب زيدٌ عمراً يوم الجمعة خلف المسجد ضرباً شديداً تأديباً له

[Zeyd, Amr'a terbiye etmek amacıyla Cuma günü caminin arkasında şiddetli bir şekilde vurdu.] Bu cümlede fiil, fâil ve mef'ûl çeşitleri görülmektedir.⁸ Bundan daha uzun ve karmaşık bir örnek Müberred'in (ö. 286/900) *el-Muktadab'*ında bulunur. Müberred, öğrencileri sınamak için uydurulan uzun cümlelerden biri olarak,

⁵ Örnek olarak bkz. Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Abdülhâlık Uzayme, (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1994) 3/118; İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-nahiv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 1/167; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, nşr. Emil Bedî Yakub, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2001), 2/84; İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, thk. Salih Abdülazîm, (Kahire: Mektebetu'l-âdâb, 2010), 16.

⁶ Örneğin Mehmet Boynukalın, Muhammed eş-Şeybânî'ye nispet edilen *el-Hiyel* adlı eserde Zeyd ve Abdullah isimlerinin birer sembol olarak kullanıldığını ve bunun İmam Muhammed'in nahiv âlimlerden etkisini gösterebileceğine işaret etmektedir. Bkz. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Asl*, muhakkikin girişi, thk. Mehmet Boynukalın, (Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2012), 63.

⁷ İbn Asâkir (ö. 571/1176), *Târîhu Dimâşk* adlı eserinde şöyle bir rivayet vardır: "Biş b. Hâris'in [Biş el-Hâfî] yanındaydık. Ebu'l-Fazl [Abdülazîm el-'Anberî] de oradaydı. Ona şöyle dedi: "Ebû Nasr! Neden yaptığın şu hataları düzeltecek kadar dil ilmi öğrenmiyorsun?". Ebû Nasr bunun üzerine "Kim öğretecek?" diye sordu. Ebu'l-Fazl "Ben öğretirim" deyince Ebu Nasr "Haydi, öğret bakalım" dedi. Bunun üzerine Ebu'l-Fazl söze başladı ve "Söyle bakalım: "Da-rabe Zeydün Amrân" [Zeyd Amr'a vurdu]." dedi. Ebû Nasr bu söz üzerine "Yahu kardeşim, Zeyd Amr'a neden vurmuş ki?" diye sordu. Ebu'l-Fazl, "Vurmadı, bu sadece bir örnek" deyince Ebu Nasr "Bu işin en başı bile yalan, ona ihtiyacım yok" deyip nahiv öğrenmeyi bıraktı. İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, thk. Amr b. Garâme el-Ömerî, (Dimâşk: Dâru'l-Fikr, 1995), 10/186-7.

⁸ Şihâbüddîn en-Nüveyrî, *Nihâyetu'l-'ereb fi funûni'l-'Arab*, (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423), 7/62.

الضارب الشاتم المكرم المعطية درهماً قائم في داره أخوك سوطاً أكرم الأكل طعمه غلامه زيد عمرو
خالد بكرًا عبد الله أخوك.

şeklinde bir örnek verdikten sonra kelime kelime bu örneğin i'râbını yapar.⁹

Tarih boyunca nahiv âlimlerinin kullandığı bu misal üzerine İbnu's-Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127) kendisine sorulan bir dizi soruya cevap vermek üzere *Risâletün fi tahkîk Darabe Zeydün 'Amr^{an}* adlı bir eser kaleme almış ve söz konusu cümleyi amel-i'râb, cümle öğeleri, söz dizimi ve hakikat-mecâz meselesi çerçevesinde ayrıntılı bir tahlile tabi tutmuştur.¹⁰ Tarihimizde belirli bir cümlenin çeşitli yönleriyle tahliline dair pek çok eser telif edilmiştir. Besmele, istiâze ve kelime-i tevhîdi yahut tek cümleden oluşan bir âyeti araştırma konusu yapan risale ve kitaplar bulunmaktadır.¹¹ Osmanlı âlimi Kâfiyecî'nin (ö. 879/1474) *Zeydün Kâimün* cümlesini yüz on üç yönden incelediği risalesi bu türün önemli örneklerindedir.¹² Bu makalede inceleyeceğimiz *Darabe Zeydün Amr^{an}* cümlesi hakkındaki risaleyi Endülüslü âlim Batalyevsî telif etmiştir.

Ebû Muhammed Abdullah b. es-Sîd, 444 (1052) yılında Endülüs'ün Batalyevs şehrinde doğdu ve orada yetişti. Oraya nispetle el-Batalyevsî diye şöhret kazandı. İlim tahsili için Meriyye, Kurtuba gibi şehirleri do-laştı. İbnü'l-Lâtiniyye diye bilinen Ali b. Ahmed b. Hamdûn (ö. 466/1073), meşhur kıraat âlimi Abdullah b. Muhammed ed-Dânî (ö. 444/1053), Âsım b. Eyyûb (ö. 494/1100), Abduddâim b. Hayr el-Kayravânî (ö. 472/1079) ve Ebû Ali el-Gassânî (ö. 598/1104) gibi âlimlerden ilim tahsil etti. Aralarında

⁹ Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Abdulhâlık Uzayme, (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1994) 1/162.

¹⁰ Bu risale, Batalyevsî'nin dil ve edebiyat konularıyla ilgili on sekiz kısa risalesini bir araya getiren şu kitapta yer almaktadır: İbnu's-sîd el-Batalyevsî, *Resâ'il fi'l-luga*, nşr. Velid Muhammed es-Serâkubî, (Riyad: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1427), 159-181.

¹¹ Besmele ve hamdele hakkında yazılan bazı eserler için bkz. Abdullah el-Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, (Ebu Dabi, el-Mecma'u's-sekâfî, 2004), 1/494-496.

¹² Celâleddin es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, thk. Ahmed Muhtâr eş-Şerîf, (Dımaşk: Matbû'âtu Mecma' i'l-Lugati'l-'Arabiyye bi-Dımaşk, 1987), 4/622-641.

Feth b. Hâkân (ö. 528/1133), *es-Sıla* müellifi İbn Beşkuvâl (ö. 578/1182) ve Kâdî İyâz (ö. 544/1149) gibi âlimlerin de bulunduğu çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Batalyevsî'nin yaşadığı çağda Endülüs'te küçük emirlikler hüküm sürmekteydi. O da zaman zaman bu emirlikler arasında seyahatler yaptı. Sonunda Belensiye'ye (Valencia) yerleşti ve orada 521 (1127) yılında vefat etti.¹³ Batalyevsî dil, edebiyat, felsefe ve İslâmî ilimlerin çeşitli sahalarında daha yaşadığı dönemde şöhret kazanmış ve bu alanlara dair çok sayıda eser kaleme almıştır. Eserleri arasında Arap dili ve edebiyatı ile ilgili eserleri şunlardır: *el-Müselles*, *el-İktidâb fi şerhi Edebi'l-kuttâb*, *Zikru'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse ve hiye'z-zâ ve'd-dâd ve'z-zâl ve's-sâd ve's-sîn*: *Şerhu Sakti'z-zend*, *Şerhu'l-muhtâr min Luzûmiyyâti Ebi'l-'Alâ*, *Kitâbu'l-Mesâ'il ve'l-ecvibe*, *el-İntisâr mimmen 'adele 'ani'l-istibsâr: Islâhu'l-haleli'l-vâki fi'l-Cümel*.¹⁴

1. Darabe Zeyd^{ün} Amr^{an} Cümlesinin Tahlili

474

OMÜİFD

Yukarıda işaret edildiği gibi İbnü's-Sîd el-Batalyevsî, i'râb, hakikat-mecaz meselesi, cümle dizimi gibi konularda kendisine yöneltilen bir dizi soru üzerine (ضرب زيدٌ عمرا) "Zeyd Amr'a vurdu" cümlesi üzerine kısa bir risale kaleme almıştır. Bu risalede söz konusu cümle beş bölümde incelenmiştir: Birinci bölümde bu cümlede fâil ve mef'ûlün bih üzerindeki âmilin ne olduğu tartışılmış, konuyla ilgili farklı görüşler ele alınmıştır. İkinci bölümde cümle hakikat-mecaz açısından değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde fiilin fâil üzerindeki etkisinin niteliği tartışılmış, dördüncü bölümde cümle içerisinde öğelerin dizimi ile ilgili konular ele alınmıştır. Eser

¹³ Batalyevsî'nin biyografisi ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'u ebnâi'z-zamân*, nşr. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâr Sâdır, 1968-78), 3/79-81; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısri, 1950-73), 2/141-143; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, Beyrut, ts, 1/292; Celâleddin es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, t.s.), 2/56; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1979), 4/65; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.), 6/121; Özbalkçı, Mehmet Reşit, "Batalyevsî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/138.

¹⁴ Batalyevsî'nin eserleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Hamza en-Neşretî, "Min a'lâmi'n-nuhât fi'l-Endelüs: Abdullah İbnü's-Sîd el-Batalyevsî", *Advâ'u's-şerî'a*, (Riyad: Kulliyetü's-Şerî'a bi-Riyâd), 6 (1976), 500-506. Özbalkçı, "Batalyevsî", 5/138.

fâil ve mef'ûlün bih'in genel özelliklerinin verildiği bir bölümle bitirilmiştir. Bu makalede konu bütünlüğünün sağlanması açısından öncelikle cümlenin gramer boyutu ile ilgili tartışmalar incelenecek, ardından hakikat-mecaz konusu üzerinde durulacaktır.

1. Darabe Zeyd^{ün} Amr^{an} Cümlesinin Nahiv İlmi Açısından Tahlili

1.1. Fâil ve Mef'ûlün bih'in Tanımları ve Genel Özellikleri

Batalyevsî risalesinde fâil ve mef'ûlün bih'in tanımını vermemekte, eserine bu iki öge üzerindeki âmilin ne olduğuna dair görüşleri değerlendirerek başlamaktadır. Ancak risalenin beşinci faslında fâilin mef'ûlün bih'ten ayrıldığı on noktayı belirleyerek her ikisinin özelliklerine değinmektedir. Burada öncelikle klasik nahiv literatüründe fâil ve mef'ûlün bih'in nasıl tanımlandığı aktarılacak, genel özelliklerine değinilecek, ardından Batalyevsî'nin fâil ile mef'ûlün bih'in birbirinden ayrıldığını belirttiği noktalar özetle verilecektir.

475

OMÜİFD

Nahiv âlimlerinin çoğuna göre Arapçada isim cümlesi ve fiil cümlesi olmak üzere iki çeşit cümle bulunur. Müsnedün ileyh olan bir isimle başlayan cümleye isim cümlesi, fiil ile başlayan cümleye ise fiil cümlesi denir. İsim cümlesinin ana öğeleri ('umde) mübtedâ ve haber; fiil cümlesinin ana öğeleri fiil ve fâildir.¹⁵ Cümlede bunlar dışında bulunan yardımcı öğelere "fazla" adı verilir. Türkçede nesne olarak adlandırabileceğimiz mef'ûlün bih, fiil cümlesinin yardımcı öğelerindedir. Lârî'ye (ö. 912/1506) göre aslında zihinde (tahayyül) dahi olsa her geçişli fiilin bir mef'ûlün bih'i olmalıdır. Çünkü mef'ûlün bih fiilin üzerinde gerçekleştiği mahaldir ve mahal o mahalle giren şeyin varlık sebeplerinden biri sayılır.¹⁶ Tehânevî (ö. 1158/1745) bu görüşü şöyle açıklar: Müteaddî fiilin mâhiyetinin tasavvur edilebilmesi için mef'ûlün bih'e ihtiyaç vardır. Mesela (ضربتُ زيدًا) "Zeyd'e vurdum" dediğinde Zeyd üzerinde vurma olayını

¹⁵ Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-fünûn*, nşr. Refik el-'Azm, (Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996), 1/578-579.

¹⁶ Abdülgafûr el-Lârî, *el-Hâşiye 'ale'l-Fevâidi'z-Zıyâiyye*, (İstanbul: Dâru't-tubâ'ati'l-âmire, 1253), 158.

gerçekleştirdiğini anlatır. Vurma olayı vuran bir özne olmadan düşünülmediği gibi vurulan bir mahal olmadan da tasavvur edilemez.¹⁷ Ancak yine de bir fiil cümlesi fiil ve fâil ile tamamlanır ve muhatap (ضرب زيد) “Zeyd vurdu” şeklindeki bir cümleyi anlar.¹⁸ Ebu’l-Bekâ el-Kefevî’ye (ö. 1095/1684) göre fâilin ‘umde, mef’ûlün fazla olması sözün tamamlanması bakımındandır, yoksa cümlede kastedilen mananın tam manasıyla aktarılması açısından değildir.¹⁹ Ebû İshâk eş-Şâtıbî’ye (ö. 790/1388) göre nâkıs fiiller ile tâm fiilleri birbirinden ayıran işte bu noktadır. Çünkü tâm fiil içeren cümleler nasb ettikleri bir isim yani mef’ûl olmadan da anlaşılabilirler halde, nâkıs fiiller ile başlayan cümlelerin anlaşılması için mutlaka bu fiillerin nasb ettikleri haberleri söylenmelidir.²⁰ Görüldüğü üzere, müteaddî fiiller için elzem olan mef’ûlün fazla olarak değerlendirilmesi nahiv âlimlerince tartışılmıştır. Tartışmalarında anlaşılacakları üzere mef’ûlün her ne kadar zikredilmemesi uygun karşılaşırsa da cümlelerin anlaşılmasında önemli bir rolü olduğudur.

476

OMÜİFD

Kemaleddin el-Enbârî (ö. 577/1181) fâili “kendisine nispet edilen fiilden sonra gelen isim” diye tanımlamıştır.²¹ Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) “kendisine öncesinde geçmiş bir fiil veya şibh-i fiil isnat edilen isim” şeklindeki tanımında fiilin yanına şibh-i fiil de ilave edilmiştir.²² Şibh-i fiil ile kastedilen ism-i fâil, ism-i mef’ûl, sıfat-ı müşebbehe, mastar ve isim-fiildir. Merfû’atın temeli fâildir. Bu yüzden nahivde ref’ i’râbı, fâillik alâmeti diye isimlendirilmiştir.²³

¹⁷ Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1616.

¹⁸ İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1996), 1/74.

¹⁹ Eyyub b. Musa el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnan Dervîş ve Muhammed el-Misrî, (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, t.y.), 1/1034.

²⁰ Ebû İshâk eş-Şâtıbî, *Şerhu’l-Makâsîd*, 2/531.

²¹ Enbârî, *Esrâru’l-Arabiyye*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, (Beyrut: Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1997), 60.

²² İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, nşr. Emil Bedî Yakub, (Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, 2001), 1/200.

²³ Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ‘ale’l-Kâfiye*, thk. Yusuf Hasan Ömer, (Bingazi: Menşûrât Câmî’atu Kâr Yunus, 1996), 1/186-187.

Enbârî, mef'ûlün bih'i "kendisine fiilin etkisi ulaşan isim" diye tanımlar.²⁴ Zemahşerî ise "fiilin üzerinde vâki olduğu isim" şeklinde bir tarif verir. İbn Yaîş (ö. 643/1245) "hakikatte mef'ûl olan (yapılan eylemi ifade eden şey) mastardır" der. Daha açık bir ifadeyle ona göre (قام زيد) "Zeyd kalktı" demek (فعل زيد القيام) "Zeyd kalkma işini yaptı." demektir. Mef'ûlün bih ise yapılan işin kendisi değildir. (ضربتُ زيداً) "Zeyd'e vurdum." ifadesinde Zeyd, vurma olayının üzerinde yapıldığı nesnedir.²⁵ Radiyüddin el-Esterâbâdî (ö. 688/1289) de bu görüşü desteklemekte ve mef'ûlün bih'e bu ismin verilmesini "bih" kelimesindeki zamirin "el-Mef'ûl" kelimesindeki "elif lâm'a" dönmesine bağlamaktadır. Burada "bih" kelimesi eylemin kendisinde gerçekleştirildiği şeyi anlatır. Araplar (فعلتُ به شيئاً) derler ki "Ona bir şey yaptım." demektir. Âyet-i kerîme'de de bu manada (مَا أَنْزَلْنَا بِكَ وَلَا بِنِعْمَتِنَا) "Bana ve size ne yapılacağını bilemem."²⁶ buyurulmuştur.²⁷

Nahiv âlimleri arasında fâilin merfû, mef'ûlün bih'in mansûb olması konusunda ittifâk bulunur. Bunun illeti hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Enbârî, fiil cümlesinin bu iki öğesinin birbirinden farklı i'râblara sahip olmasını ayırıştırma (fark) ve yanlış anlamamanın önüne geçme illetine bağlar. Bir cümlede fâil ancak bir tane, mef'ûl ise birden fazla olabileceği için fâile daha ağır olan ref' i'râbı, mef'ûle ise daha hafif olan nasb i'râbı verilmiştir. Yahut fâil, müsnedün ileyh olması bakımından mübtedâya benzediği için ref' alâmeti almıştır. Başka bir görüşe göre ise fâil mef'ûlden önce geldiğinden nasb i'râbından önce olan ref' i'râbını almaya hak kazanmıştır.²⁸

Batalyevşî'ye göre fâil on özelliği ile mef'ûl bih'ten ayrılır. Bu özellikler şöyle özetlenebilir:

²⁴ Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 63-64.

²⁵ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 1/307-308.

²⁶ Ahkâf Suresi, 46/9.

²⁷ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiyye*, 1/335.

²⁸ Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 61.

- a. Fâil fiili takip eder/ondan sonra gelir.
- b. Fâil fiilden önce gelmez.
- c. Fâil fiilde müstetir olarak bulunabilir.
- d. Fâil muttasıl zamir olduğunda mâzî fiilin sonunu değiştirir. Yani bu durumda (كَتَبْتُ) misalindeki gibi mâzî fiilin sonu sâkin olur. Mef'ûl muttasıl zamir olduğunda ise böyle bir değişim olmaz.
- e. Fâil bir tane olur. Daha sonra atıf yoluyla ona ekleme yapılabilir. Yani (جَاءَ زَيْدٌ عَمْرًا) denilemez. Ancak mef'ûller (عَلَّمْتُ زَيْدًا عَمْرًا أَخَاكَ) “Zeyd’e Amr’ın senin kardeşin olduğunu bildirdim.” örneğinde olduğu gibi aralarında herhangi bir edat olmadan peş peşe sıralanabilir.
- f. Fiil fâile ihtiyaç duyar. Ancak mef'ûle ihtiyaç duymaz. Mef'ûlsüz bir fiil cümlesi de olabilir.
- g. Fâil, fiil ile í'râbı arasına girebilir. Örneğin (يَضْرِبَانِ) denildiğinde fâil olan elif harfi, fiil ile í'râb alâmeti olan nûn harfi arasına girmiştir.
- h. Fiil sadece fâille birlikte anlamlı bir cümle oluşturabilir. Ancak sadece mef'ûlle birlikte bir cümle oluşturamaz.
- i. (فَمَنْتَ أَنْتَ وَزَيْدٌ) “Sen ve Zeyd kalktınız.” cümlesinde olduğu gibi fâil zamir olduğunda ancak tekit edildikten sonra kendisine atıf yapılabilir.
- j. Te'accüb fâilden olur ancak mef'ûlden olmaz.²⁹

1.2. Í'râb (Amel) Açısından

Batalyevsî'ye göre (ضرب زيدٌ عمراً) cümlesinde *Zeydün* kelimesinin merfû oluşu bizzat fiil sebebiyledir. Basra ile Kûfe ekolleri bu konuda ittifak halindedir. Ancak cümlede mef'ûlün bih olan '*Amran*' kelimesini nasb eden âmil hakkında görüş ayrılığı vardır. Bu konuda dört görüş vardır:

1. Sîbeveyh ve onu takip edenler '*Amran*' kelimesini nasb edenin fiil olduğunu kabul etmişlerdir.³⁰

²⁹ Batalyevsî, *Risâle fî Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 179-180.

2. Hişâm el-Kûfî (ö.209/824) mef'ûlün bih'i nasb edenin fâil olduğu görüşündedir.³¹
3. Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) mef'ûlün bih'te fiil ve fâilin birlikte amel ettiğini söyler. Kûfelilerin geneli bu görüşü kabul eder. Onlara göre mef'ûlün bih, fiil ve fâilden sonra gelebilir. Fiil ve fâil sürekli bir arada bulduklarından tek bir öge gibi kabul edilebilir hale gelmişlerdir. Dolayısıyla mef'ûlün bih'in onlardan sadece biri ile mansûb olması caiz değildir.³²
4. Halef el-Ahmer (ö. 180/796 [?]) ve onun görüşünü takip edenler ise mef'ûlün bih'i nasb edenin mânâ olduğunu iddia etmişlerdir.³³

Batalyevşî'nin bu görüşlerle ilgili tercihleri ve yorumları aşağıda sırasıyla değerlendirilecektir.

1. Batalyevşî, fâil ve mef'ûlün bih'te amel eden ögenin (âmil) fiil olduğu konusunda Sibeveyh'in görüşünü takip etmekte, diğer görüşlerin de nihayetinde ona dayandığını veya kabul edilemez olduğunu belirtmektedir.³⁴ Söz konusu cümlede 'Amr^{an} ismini nasb edenin fiil olduğuna dair delillerden biri nahiv âlimlerinin bu kelime ve benzerleri için mef'ûlün bih terimini kullanma konusunda görüş birliği içinde olmalarıdır. Aslında cümledeki Amr^{an} nesnesi, Zeyd'in yaptığı bir eylem (mesela bu cümlede vurma eylemi)nin kendisi değildir. Ancak Zeyd'in vurma eylemi Amr üzerinde gerçekleşmiştir. Amr kelimesi Zeyd'in eyleminin kendisi üze-

³⁰ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1/286.

³¹ Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilil-hilâf beyne'l-Basriyyin ve'l-Küfiyyin*, thk. Cevdet Mebrûk, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2002), 72.

³² Enbârî, *el-İnsâf*, 73.

³³ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1/287; Batalyevşî, *Risâle fi Tahkik Darabe Zeydün Amran*, 162.

³⁴ Batalyevşî, *Risâle fi Tahkik Darabe Zeydün Amran*, 162-163. Batalyevşî hakkında birçok çalışması bulunan Hamza en-Neşretî, onun genelde Basralıların görüşlerine meylenmekle birlikte onlara ihtilaf ettiği ve Kûfelilerin görüşlerini tercih ettiğinin veya orijinal yaklaşımlar öne sürdüğünün de vaki olduğunu ifade eder. Bkz. Hamza en-Neşretî, "Min a'lâmi'n-nuhât fi'l-Endelus", 499.

rinde gerçekleşmesi sebebiyle mef'ûl olduğundan onu nasb eden Zeyd değil, fiildir.³⁵

Enbârî bu konuda şöyle bir görüş daha nakleder: Fâil de mef'ûlün bih de isimdir. İsimde asıl olan amel etmemektir. Dolayısıyla fâil ve mef'ûlün bih'ten birinin diğeri üzerinde amel ettiğini söylemenin bir gerekçesi yoktur. Fiilin amelde tesiri olduğunda ise icmâ vardır. Dolayısıyla mef'ûlün bih'te âmil sadece fiildir.³⁶

2. Hişâm el-Kûffî'ye göre cümlede mef'ûlün bih olan *Amr^{an}* kelimesini, fâil olan *Zeydⁱⁿ* kelimesi nasb eder. Çünkü vurma eylemini meydana getiren özne odur ve amelde bu açıdan özneye itimat etmek gerekir. Vurma eylemi ve Amr, ikisi birlikte Zeyd'in mef'ûlü olurlar. Ancak vurma vasıtasız (*mef'ûl-i mutlak*), Amr ise darb vasıtasıyla mef'ûl olur. Batalyevsî'ye göre bu görüş anlam bakımından doğru olsa da nahiv âlimlerinin kıyaslarına uygun değildir. Onların kurallarının dışında ve usullerinin haricindedir. Nahiv âlimleri fâil derken cümledeki gerçek özneyi kastetmezler. Onlara göre fâil, cümlede önce geçen fiilin kendisine isnat edildiği, hakkında konuşulan şeydir. Fâilin eylemi gerçekleştiren özne olup olmaması önemli değildir. Mesela (مات زيد) "Zeyd öldü" ve (مرض عمرو) "Amr hasta oldu." cümlelerinin özneleri hakikatte bir şey yapmamışlardır. Ama bu ikisine yine de fâil derler.³⁷

Fâilin realitede etki yapıp yapmaması konusundaki tartışma nahiv literatüründe erken dönemlerde kendisine yer bulmuştur. Müberred, *el-Muktadab*'ında "(fâilin gerçekte bir eylemde bulunmadığı) menfî cümlelerde merfû olması nedendir?" diye bir soru sormakta ve bunun cevabında (لم يضرب زيد) "Zeyd vurmadı." gibi bir cümlenin de bir yönden olumlu olduğunu ve dövme olayını Zeyd'in değil bir başkasının yaptığı anlamına geldiğini söyler. Ayrıca ona göre burada önce olumlu cümle takdîren tekrarlanmış, fâil merfû olmuş, ardından olumsuzluk edatı cümleye dâhil

³⁵ Batalyevsî, *Risâle fî Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 163.

³⁶ Enbârî, *el-İnsâf*, 74-75.

³⁷ Batalyevsî, *Risâle fî Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 163-4.

olmuştur.³⁸ Abdülgafûr el-Lârî, fâil ile mefûlün bih arasındaki ilişkinin (*taalluk*) nefiy veya ispat bakımından gerçekleşebileceğini söylemiştir.³⁹

Nahiv âlimleri amelin asıl itibariyle fiil ve harflere ait bir özellik olduğunda ve isimlerin amel etmediklerinde ittifak etmişlerdir. İsimlerden ancak muzâri fiillere benzeyenler amel eder. Fiil manası içermeyen câmid isimlerin, özellikle de özel isimlerin amel edemeyeceği konusunda görüş birliği vardır.⁴⁰ Câmid isimlerin amel etmemesine dair görüş onların mef'ûlün bih ve mef'ûlün fih almamalarıyla ilgilidir. Bu tür bazı isimlerin ref' ettiklerine dair nakiller bulunsa da bunlar tevil edilmektedir.⁴¹

3. Kûfeli âlimlerden Ferrâ, (ضرب زيدٌ عمرا) cümlesinde "Amr" kelimesindeki âmilin fiil ve fâilin toplamı olduğunu söylemiştir. Fiil ile fâil birbirinden ayrılamaz. Fiil fâiline muhtaçtır çünkü fiili o oluşturmuştur. Fâil fiile muhtaçtır çünkü mefûlün bih'e tesiri onunla olur. Fâilin fiili yoksa tesiri olmaz ve fâil diye isimlendirilmez. Mef'ûl ancak ikisi bulununca nasb edilir. Basralılardan ibtidâ ve mübtedânın birlikte haberi ref' ettiğini söyleyenler de bu görüşe sahiptirler. Batalyevsî'ye göre Ferrâ'nın bu görüşü de nihayetinde Sîbeveyh'in görüşüne dayanmaktadır. Sîbeveyh, mefûlün bih'te sadece fiilin amel ettiğini kabul etse de fiil ve fâilin ikisinin birbirine ihtiyaç duyduğunu inkar etmez. Ebû Ali el-Fesevî'ye göre Ferrâ'nın görüşünü nakzeden durum nahivcilerin mefûlün bih'in (ضرب عمرا زيدٌ) şeklinde takdîmini caiz görmeleridir. Eğer Amr'da âmil fiil ve fâilin toplamı olsaydı bu caiz olmazdı. Çünkü âmil tamamlanmadan önce amel ettirilmiş olurdu. Diğer yandan fâil ve fiil bir cümledir. Cümle ise bir mânâdır. Eğer cümle âmil olursa (عمرا ضرب زيدٌ) cümlesi caiz olmazdı. Çünkü manevî âmil ma'mûlünden önce gelmez.⁴²

³⁸ Müberred, *el-Muktedab*, 1/147.

³⁹ Lârî, *Hâşiye 'ale'l-fevâidî'z-zıyâtiyye*, 158.

⁴⁰ Batalyevsî, *Risâle fî Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 164.

⁴¹ Batalyevsî, *Risâle fî Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 165.

⁴² Batalyevsî, *Risâle fî Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 166.

4. Halef el-Ahmer'in ve takipçilerinin görüşü (ضرب زيدٌ عمرا) cümlesinde "Amr^{an}" kelimesinin mânâ ile nasb edildiği şeklindedir ve bu en zayıf görüştür. Batalyevsî'ye göre mânâ herhangi bir ismi nasb etmez. Mânâlar sadece ref' yapabilir ve bu da iki yerde olur. Birisi mübteda diğeri muzârî fiildir. Mef'ûlün bih'i nasb etmeleri ise Basralılara göre caiz değildir. Ebû Ali el-Fesevî, Halef el-Ahmer'in bu görüşünün yanlışlığını şöyle anlatır: Fâil, kendisine fiil isnâd edildiğinde mana hakikatte gerçekleşsin veya gerçekleşmesin merfû olur. Mesela (قام زيد) "Zeyd kalktı" denildiğinde bu haber doğru olsun veya olmasın fâil merfûdur. (لم يعم زيد) "Zeyd kalkmadı." denildiğinde de durum böyledir. Burada manada bir şey yapılmamıştır. (لم يضرب زيد عمرا) "Zeyd Amr'a vurmadı." dediğimizde yine mansûb okuruz. Dolayısıyla Halef el-Ahmer'in görüşü doğru değildir. Batalyevsî onun görüşünü Hişâm'ın görüşüne yakın görür.⁴³

482
OMÜİFD

Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023), Halef el-Ahmer'in mef'ûlün bihte amel eden şey manadır şeklindeki görüşünü "mef'ûliyet manası" diyerek açıklamaktadır.⁴⁴ Ukberî (ö. 616/1219), fâil ve mef'ûlde âmilin mânâ olduğuna dair görüşün aslında Basralıların görüşüne raci olduğunu ifade eder. Çünkü fâilin ve mef'ûlün bih'in manası fiilden hâsıl olmaktadır. Ancak bir şeyin mânâsının kendi üzerinde amel etmesi caiz değildir, (مات زيد) "Zeyd öldü" gibi bir cümlede Zeyd ismi mânâ bakımından fâil değil mef'ûlün bih olsa da mansûb değil merfû olmaktadır.⁴⁵

Şâtübî de fâili ref' eden âmilin bir anlam olan isnâd değil, bir kelime olan müsned olduğunu söyleyerek Kûfelilere şu itirazları yapar. (i) İsnâd, müsned ile müsnedün ileyh arasındaki bir nispettir. Bu nispetin fiilde değil de fâilde amel etmesi evlâ değildir. (ii) Amel manaya ancak uygun bir lafzın var olmaması durumunda nispet edilebilir. Fiil ve fâilden oluşan cümlede fiil bulunmaktadır ve nahivcilerin ittifak ettiği üzere fiiller amel edebilirler. Öyleyse aksine bir delil olmadığı halde fiilin amel etme-

⁴³ Batalyevsî, *Risâle fi Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, s. 167.

⁴⁴ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi kitabî't-teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Riyad: Daru Künûz İşbiliyya, 1429), 7/ 6-7.

⁴⁵ Ukberî, *et-Tebyîn 'an mezâhibî'n-nahviyyîne'l-basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1986), 265.

ye elverişli olmadığını söylemek caiz olmaz. (iii) Mamûl âmili ile bağlantılı olmalıdır. Fâil de zamir olduğunda fiile bitişmek zorundadır. Bu da fiilin onun âmili olduğunu gösterir. Eğer başka bir şey âmil olsaydı, fâilin munfasıl zamir olması caiz olurdu.⁴⁶

1.3. Fiilin Fâil Üzerindeki Etkisi

Batalyevsî üçüncü olarak fiilin fâil üzerindeki etkisinin niteliğini tartışmaktadır. Ona göre (ضرب زيد عمرا) "Zeyd Amr'a vurdu." cümlesinde realitede fiilin fâil üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Nahiv ilminde incelenen cümle içi öğeler arasındaki etkileşimde (i'râb) realiteye ait bir etkileşim itibara alınmaz. Nahiv âlimleri "Zeyd, darebe fiilinin fâilidir." derken sadece eylemi ona isnat ettiklerini kastederler. Aslında fiilin fâilde gerçek bir etkisi yoktur, onun etkisi fâili gösteren lafız üzerindedir. Nahiv ilmi sözlerin delalet ettiği anlamların değil bizzat sözcüklerin hükümlerini inceler. Mesela "Zeyd öldü" dediğimizde Zeyd gerçekte fâil değil, mef'ûldür. "Kardeşin ayağa kalkmadı" cümlesinde fâil olan kardeş kelimesi bir eylemde bulunmamasına rağmen nahiv ilminde fâil sayılır ve merfû olur.⁴⁷ Fâilin yaptığı fiil kendisinde etki bırakabilir. Mesela vurma fiili fâilin elinin acmasına sebep olabilir. Yahut bir kişi oku atar, ok kendisine gelir ve onu öldürür. Ancak nahiv ilminde bu itibara alınmaz.⁴⁸ Daha önce ifade edildiği gibi fiil cümlesinde fiilin fâilde ve mef'ûlün bih'te amel etmesini gerektiren şey gerçek dünyada fiilin mef'ûl bih üzerinde gerçekleşmesi değil kelimeler arasındaki bağlantıdır. Tehânevî fiilin mef'ûl üzerindeki vukû ile kastedilenin duyularla algılanan bir şey değil anlamsal bir bağlantı olduğunu (*ta'alluk*) olduğunu söyler.⁴⁹

Batalyevsî nahiv âlimlerinin bakış tarzı ile nazar ehli kelimcilerin bakış tarzının aynı olmayabileceğini ifade etmektedir. Her sanatın kendi-

⁴⁶ İbrahim b. Musa eş-Şâtîbî, *el-Makâsîdu's-şâfiye fî şerhi'l-Hulâsati'l-kâfiye*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, (Mekke: Ma'hedu'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve İhyâi't-turâsi'l-İslâmî Câmîatu Ümmi'l-Kur'â, 2007), 2/546.

⁴⁷ Batalyevsî, *Risâle fî Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 172.

⁴⁸ Batalyevsî, *Risâle fî Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 172.

⁴⁹ Tehânevî, *Keşşâf*, II, s. 1615.

ne özgü bir yöntemi vardır. Herhangi bir sanata kendisinde olmayan bir yöntem sokulduğunda o ifsat edilmiş olur. Mesela nahiv âlimleri zikredilen konuda fiilleri asıl, isimleri ise fer' yapmışlardır. Bu ise hakikatin aksidir.⁵⁰ Bâkûlî (ö. 543/1148) de nahiv âlimlerine göre fâilin kelimeler âlimlerinin kastettiği fâilden farklı olduğunu belirtmiş ve fâili kendisinden önce fiil gelmesi sebebiyle merfû olan bir isim olarak tanımlamıştır.⁵¹ Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 740/1340) de mütekevvimlerin fâili "Kendisinden irade ve kasıt ile bir fiil sadır olacak ihtiyar sahibi kişi" olarak tanımladıklarını, nahivcilerin ise "Kendisinden önce gelen bir fiilin kendisine nispet edildiği merfû isim olarak" tarif ettiklerini söyleyerek iki anlam arasındaki farka işaret etmiştir.⁵² İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) de terimlerin farklı ilimlerde farklı anlamlar kazandıklarına temas edenler arasındadır. Mesela isim cümlesinin öğelerine nahivciler mübtedâ ve haber derken, mantıkçılar mevzû ve mahmûl derler. Fâil aslında "fiili yokluktan varlığa getiren, izhar eden fâil-i hakiki" demek iken sonra farklı disiplinlerde farklı manalarda kullanılmıştır.⁵³

Bu tartışma nahivcilerin fiil anlayışından kaynaklanmıştır. İbnü's-Serrâc'ın (ö. 316/929) *el-Usûl*'de cümledeki ve gerçek hayattaki etkilerine göre yaptığı fiil sınıflandırması bu anlayışı yansıtmaktadır. Ona göre fiiller hakîkî ve gayr-ı hakîkî olarak ikiye ayrılır.

1. Hakîkî fiil iki kısımdır: Bazıları fâil dışındaki bir isme geçişli olmaz. Bunlar (قمت) "Kalktım." ve (قعدت) "Oturdum." gibi lâzım fiillerdir. İkinci kısmı cümlede etkisi fâilden sonra bir isme daha ulaşan müteaddî fiillerdir. Müteaddî fiiller iki kısımdır. Bir kısmı (ضربت زيدا) "Zeyd'e vurdum." ve (قتلت بكرا) "Bekir'i öldürdüm." gibi hem dilsel olarak hem eylem olarak etkisi ulaşandır. Diğeri (ذكرت زيدا) "Zeyd'i andım." ve (مدحت عمرا) "Amr'ı övdüm." gibi sadece dilsel etkisi olup gerçekte tesiri olmayandır. Bu fiil-

⁵⁰ Batalyevsî, *Risâle fî Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 165.

⁵¹ Camiu'l-Ulum el-Bâkûlî, *Şerhu'l-luma*, thk. Muhammed Halil el-Harbî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2007), 128.

⁵² Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1983), 164.

⁵³ Mecdudî İbnü'l-Esîr, *el-Bed' fî 'ilmi'l-'Arabîyye*, thk. Fethi Ahmed, (Mekke: Câmî'atu Ümî'l-Kurâ, 2000), 95-96.

ler hem ölümlere, hem dirilere, hem fâilin yanında olanlara hem olmayanlara yapılır. Birisini övmek veya yermek onda doğrudan bir etki yapmaz. Zan ve kesin bilgi ifade eden fiiller de böyledir. Mef'ûlde bir etkisi yoktur. Fâilin bilgi durumunu gösterir.⁵⁴

2. İkinci kısım gayr-ı hakikî fiildir. Bunlar da üç kısımdır: (i) Birincisi (مات زيد) "Zeyd öldü." ve (مرض بكر) "Bekir hastalandı." gibi fâilleri aslında mef'ûl olan müsteâr fiillerdir. (ii) İkincisi lafızda olup da hakikatte olmayan, sadece zamana delalet eden (كان عبد الله أخاك) "Abdullah kardeşin idi." ve (أصبح عبد الله عاقلاً) "Abdullah akıllı oldu." cümlelerindeki gibi nâkıs fiillerdir. (iii) Üçüncüsü kendisiyle fâil dışındaki kimselerin kastedildiği fiillerdir. Mesela (لا أرىك ههنا) "Seni burada görmeyeyim." ifadesinde lafzen kişi kendini bir şeyden men etse de bu ifade "Sakın burada durma." anlamına gelir.⁵⁵

1.4. Cümle Dizilişi

Batalyevşî'nin risalesinde ele aldığı dördüncü konu fiil cümlesinde öğelerin dizilişi ile ilgilidir. Cümle içerisinde öğelerin diziliş sırası anlam kargaşasını ortadan kaldırarak dile netlik kazandıran karinelerden biridir. Ancak dillerde öğelerin cümle içinde alışlagelmiş sıralamanın dışına çıkarak öne alınması veya geride bırakılması mümkündür.

Arapçada fiil cümlesi temel olarak isnâda konu olan iki unsurdan yani fiil (müsned) ve fâilden (müsned ileyh) oluşur. Cümleye adını veren temel öğe olması dolayısıyla fiil mutlaka fâilden önce gelmelidir. İbn Hişâm (ö. 761/1360) cümlelerin isnada konu olan öğelerden başta bulunana göre isimlendirildiğini söyler. Başta isim varsa cümle isim cümlesi, fiil varsa fiil cümlesidir. Cümle çeşitlerinin tayininde harfler itibara alınmaz.⁵⁶ İsim cümlelerinde mübtedâ + haber; fiil cümlelerinde fiil + fâil + (mef'ûl) şeklinde genel bir dizilim varsa da bazen cümle öğelerinin yeri

⁵⁴ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl*, 1/73.

⁵⁵ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl*, 1/73.

⁵⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, thk. Mâzin el-Mübârek ve Muhammed Ali Hamdullah, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 492-493.

değiştirilmekte, takdîm ve tehîrler görülebilmektedir. Bunlar önem ve öncelik sırası, yanlış anlaşılmanın önüne geçmek, konuşanın ve muhatabın hissî yapılarına riayet etmek gibi amaçlarla yapılmaktadır.⁵⁷ Elimize ulaşan ilk nahiv eseri *el-Kitâb*'da Sîbeveyh, “kelimeler anlamı güçlendirmek için takdîm edilebilir” demektedir.⁵⁸ Bu durum nahiv âlimlerinin ilk dönemlerden itibaren takdîm ve tehîrin anlam üzerindeki etkisinin farkında olduklarını göstermektedir. Bu konu belagat kitaplarında amaçları ve yöntemleriyle daha tafsilatlı bir şekilde ele alınmıştır.⁵⁹

Şâtübî fiil cümlesinin fiil + fâil + mef'ûl şeklindeki tertibini “kıyâsî asıl” olarak isimlendirirken, mef'ûlün bih'in fâilin veya fiilin önüne geçtiği yapıları isti'mâlî (kullanıma dayalı) asıl olarak adlandırmakta ve farklı öge dizilişlerini Arapların yaygın kullanımlarına dayandırmaktadır.⁶⁰ (ضربت زيدا) denildiğinde “Bir kişinin belirli bir kişiye vurduğu” anlatılır. Burada üç unsur vardır: Vurma, vuran özne, vurulan nesne. Konuşan kişi bunların üçünü birden aynı önem derecesinde aktarmak isteyebilir. Yahut içlerinden birine vurgu yapmak ister. Bu da cümleye onunla başlamasıyla bilinir. Söze bir şey ile başlamak ona önem verildiğini gösterir. (زيداً ضربت) denildiğinde vurma olayının Zeyd üzerinde gerçekleştiğine vurgu yapılmak istenmektedir.⁶¹

(ضرب زيداً عمراً) “Zeyd Amr'a vurdu” cümlesindeki ögeler üç şekilde sıralanabilir:

1. (ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا) [Fiil + Fâil + Mef'ûlün bih]
2. (ضَرَبَ عَمْرًا زَيْدٌ) [Fiil + Mef'ûlün bih + Fâil]
3. (عَمْرًا ضَرَبَ زَيْدٌ) [Mef'ûlün bih + Fiil + Fâil]

Yukarıdaki üç farklı dizilişin en yaygın olarak kullanılanı birincisidir. Bu cümlede önce fiil, ardından fâil, daha sonra mef'ûlün bih gelir. Fiilin en

⁵⁷ Halil İbrahim Kaçar, *Devrik Cümlelerin Gramer ve Semantik Boyutu*, 235-6.

⁵⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/34.

⁵⁹ Belagat literatüründe takdîm ve tehir konusuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Halil İbrahim Kaçar, *Devrik Cümlelerin Gramer ve Semantik Boyutu*, 21-33 ve 37-52.

⁶⁰ Şâtübî, *el-Mekâsîd*, 2/597.

⁶¹ Sübkî, *Arûsu'l-efrâh*, 1/385.

başta söylenmesi cümlelerin onun üzerine kurulması sebebiyledir. Fâilin fiilden sonra, mef'ûlün bih'ten önce söylenmesi fiilin ona isnat edilmesinden dolayıdır. Fiil ile fâil birbirleriyle var olurlar. Fâilsiz bir fiil, fiilsiz bir fâil bulunmaz. Mef'ûl ise fiil cümlesini oluşturan temel öğelerden biri değildir. Zira bazı fiil cümlelerinde mef'ûl bulunmaz. Fâil fiilde gizlenmiş (müstetir) olarak bulunabilir. Ancak mef'ûl için böyle bir şey düşünülemez. (ضَرَبْتُ) örneğinde olduğu gibi fâil sebebiyle fiilin son hareketi değişir ancak (ضَرَبْتُكَ) örneğinde görüldüğü üzere mef'ûl sebebiyle değişmez.⁶²

İbn Yaîş fiil cümlesindeki sıralamayı şöyle açıklar: Aslında mana açısından fiil fâilden sonra gelmelidir. Çünkü fiil fâilin bir hareketidir ve fâilden sonra oluşmuştur. Fâil fiil olmadan önce de vardır. Ancak kendileriyle ilişkili olmaları (ta'alluk) ve kendilerini gerektirmesinden (iktizâ) dolayı fiil, fâil ve mef'ûl üzerinde âmil olma özelliğini kazanmıştır. Âmin cümledeki sırası mamûlden önce gelir. Dolayısıyla fiil ikisinin de önüne alınmıştır. Fâil fiilin lâzımıdır ve onun bir parçası hükmündedir. Çünkü fiil fâilsiz olamaz. Bu sebeple fiile fâil zamiri bitişir. Kelimenin harflerinden birinin kendisinden önce gelmesi de caiz değildir. Mef'ûl cümlede yardımcı öge (fazla) olduğundan ve kelimelerin üzerine kurulmadığından, sonra gelmek durumunda kalmıştır. Buna göre önce fiil, sonra fâil, sonra mef'ûl gelmelidir. Ancak kuralların esnetilmesi (tevassu') veya özel bir ilgiden dolayı mef'ûl fâilin önüne alınarak (ضرب غلامه زيد) denilebilir. Burada tehir niyeti vardır. (غلام) kelimesi aslında fâile dönen bir zamire muzâfdır. Aslında zamirin mercii söylenmeden zamir söylenmektedir. Ancak burada kelime mef'ûl olduğundan fâilden sonra geldiği varsayılır. (ضرب غلامه زيد) örneğinde ise zamirin merciiinden önce söylenmesi caiz değildir. Çünkü böyle bir cümlede fâil asıl yerindedir ve onun tehiri niyet edilmez.⁶³

Enbârî'ye göre fâilin mef'ûlün bih'ten önce gelmesi, fâilin fiilin bir parçası gibi olmasından kaynaklanır. Bu konuda öne sürülen deliller şun-

⁶² Batalyevşi, *Risâle fi Tahkik Darabe Zeydün Amran*, 173-174.

⁶³ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 1/205-6.

lardır: (i) Fâil zamiri bitişince fiilin son harfi *واعدنا* örneğindeki gibi sâkin yapılıdır. Eğer fiil ile fâil tek bir kelime gibi sayılmasaydı bu durumda fiil sakin olmazdı. *واعدنا* gibi örneklerde mef'ûl zamirinden önce gelen fiil sakin yapılmaz. (ii) Nûn ef'âl-i hamsede ref' alâmetidir ve fâilden sonra gelir. Eğer fâil, fiilin bir parçası gibi olmasaydı fiilin i'râb alâmeti fâilden sonra gelmezdi. (iii) (قامت هند) "Hind kalktı." denilerek fiile tâ harfi ilave edilir. Fiiler müennes yapılmaz. Burada müennes yapılan fâildir. (iv) Araplar (كنتي) kelimesine nisbe yaparken (كنتي) derler. Eğer ikisini bir kelime gibi kabul etmeselerdi bunu söylemezlerdi. (v) (حبنا) kelimesi fiil ve fâilden oluşan tek bir isim haline gelmiştir ve mübteda olarak merfû sayılmıştır. (vi) (زيد ظننت قائم) demişler ve fiili ilgâ etmişlerdir. İlga kelimelerde değil cümlelerde gerçekleşir. Eğer fiil fâille birlikte bir kelime gibi olmasaydı bu caiz olmazdı. (vii). Bir kişiye hitap ile tesniye olarak (قفا) derler. Manası (قف قف) dır. Fiiller tesniye olmaz. Tesniye olmak isimlere ait bir özelliktir. İsim fiilin bir parçası gibi olmasaydı bunun tesniye olması caiz olmazdı.⁶⁴

Fâilin fiilin bir cüz'ü olduğu kabul edildiğinde onun fiilin önüne geçmeyeceği de anlaşılmış olur. Öznenin başta bulunduğu *زيد قام* cümlesinin fâili öne geçmiş bir fiil cümlesi kabul edilmemesi fiil cümlesinde fiilin çekimlenmemesine bağlanır. Eğer böyle bir cümlede (قام) fiil olsaydı *الزيدان قام* demek gerekirdi, ancak Araplar *الزيدان قاما* demektirler.⁶⁵ Fiilden önce gelen özne anlam bakımından fâil olsa bile nahiv örfünde fâil olmaz. Çünkü Araplar isimden sonra gelen fiillerde zamirleri getirirler ve *الزيدان قاما* derler. Bu durumda cümlenin iki fâili bulunmuş olur. İbn Cinnî (ö. 392/1002) bununla ilgili on bir delil sayar.⁶⁶

Mef'ûlün bih'in asıl yerini bırakıp fiil ile fâilin arasına girebildiği veya fiilden önce cümlenin başına gelebildiği görülmektedir. Bu öne alma durumu peşinden kendisini temsil edecek bir zamir bırakmadan (*takdîm*

⁶⁴ Enbârî, *Esraru'l-'Arabiyye*, 74.

⁶⁵ Enbârî, *Esraru'l-'Arabiyye*, 74-75.

⁶⁶ Şâtübî, *el-Makâsıdu's-şâfiyye*, 2/534.

'alâ niyyeti't-te'hîr) şeklinde veya cümle içinde i'râbı değiştirilip (*takdîm lâ 'alâ niyyeti't-te'hîr*) yerine bir zamir bırakarak gerçekleştirilir.⁶⁷

Fâil mef'ûle dönen bir zamir içeriyorsa bu durumda mef'ûl önce gelir. Örneğin ﴿وإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ﴾ [Bakara, 2/124] âyetinde durum böyledir. Kendisine dönen bir zamir bulunan mef'ûlün fâilden sonra gelmesi ancak şiiir zaruretinde caiz olur.⁶⁸

Mef'ûlün bih'in fâilden önce gelmesi için sözde karışıklığı önleyecek (أَكَل) "Zeyd Amr'a vurdu." gibi bir i'râb yapısı bulunması, (ضرباً عمرأ زيد) (موسى كمنرى موسى) "Musa armudu yedi." örneğindeki gibi anlama dayalı veya (ضربت موسى سلمى) "Selma Musa'ya vurdu." gibi kelime yapısıyla ilgili bir karine bulunması durumunda caiz olur. Aksi takdirde önce fâil ardından mef'ûlün bih gelir.⁶⁹

Batalyevsî'nin verdiği üçüncü şekildeki yani mef'ûlün bih'in fiilin ve fâilin önüne geçtiği (عمرأ ضرب زيد) örneğinde diziliş caiz olmakla birlikte en zayıf olanıdır. Zira böyle bir cümlede ilk kelimenin mübtedâ kabul edilmesi de mümkündür.⁷⁰ Bununla birlikte mef'ûlün bih'in fiil ve fâilin önüne geçmesinin vacip olduğu durumlar da vardır: (i) ﴿وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ﴾ [Mü'min, 40/32] âyetindeki gibi şart ismi olması. (ii) ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ [Fâtîha, 1/5] âyetindeki gibi soru ismi olması. (iii) ﴿فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ﴾ [Duhâ, 93/8] âyetinde olduğu üzere (أَمَّا)'nın cevabında bulunan fiilin nasb ettiği başka bir isim bulunmaması.⁷¹

1.5. Mecaz-Hakikat Açısından Değerlendirme

Batalyevsî'nin "Darabe Zeydün Amran" cümlesinin nahiv ile ilgili yönü yanında bu cümlelerin mecaz anlam taşıma ihtimalini de tartışma konusu yapar. Batalyevsî, *et-Tenbih* adlı eserinde bazı kelimelerin ve kullanımla-

⁶⁷ Halil İbrahim Kaçar, *Devrik Cümlelerin Gramer ve Semantik Boyutu*, 89-90.

⁶⁸ Batalyevsî, *Risâle fi Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 173.

⁶⁹ İbn Üsfûr, *Şerhu Cümel*, nşr. Fevzâz eş-Şa'âr, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 163.

⁷⁰ Batalyevsî, *Risâle fi Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 173.

⁷¹ Mustafa el-Galâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-Arabiyye*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1994) 3/12-13.

rın yapısı gereği hakikî ve mecazî anlamda kullanılmış olabileceğine temas etmiş ve mecaz-hakikat konusunu dini nasların anlaşılması bakımından incelemiştir.⁷² Bu konuda büyük oranda dilin mecaza muhtemel olup olmamasını benzer argümanlarla *el-Hasâis*'de inceleyen İbn Cinnî'den istifade etmiş olmalıdır.⁷³ Batalyevsî "Zeyd Amr'a vurdu." cümlesindeki mecaz ihtimalini beş noktadan değerlendirmektedir. Öncelikle vurma eylemini yapan öznenin gerçekten Zeyd olup olmadığını sorgular. İkinci olarak söz konusu cümledeki vurma eyleminin bu fiilin yapılabileceği türlerin tamamını içerip içermediğini ele alır. Üçüncü olarak vurma eylemin nesne olan Amr'ın tamamında mı yoksa belli bir uzvunda mı gerçekleştiğini inceler. Son olarak nahiv ilminde Zeyd'e fâil, Amr'a da Zeyd'in mef'ûl ün bih'i denilmesinin mecâzî bir anlatım olduğuna temas eder.

490
OMÜİFD

a.Zeyd, Amr'ı bizzat kendisi dövmüş yahut başkasına dövmesini emretmiş ve bundan dolayı dövme işi ona nispet edilmiş olabilir. "Sultan falancaya yüz sopa vurdu." cümlesinde de aynı durum söz konusudur. Büyük ihtimalle sultanın kendisi kimseye sopa vurmamış sadece ona yüz sopa vurulmasını emretmiştir. "Sultan falancanın elini kesti." denildiğinde "bunu yapmasını cellada emretti." anlamına gelir. Bu çeşit mecaz bütün fiiller için geçerli olabilir. Bundan dolayı sözde tekit unsuruna ihtiyaç duyulmuştur. (كتب زيد) "Zeyd yazdı." denildiğinde kendisi yazmış olabileceği gibi başkasına da yazdırmış olabilir. Eğer mecaz ihtimalinin ortadan kalkması isteniyorsa (كتب زيد بنفسه) "Zeyd bizzat yazdı." denilir.⁷⁴ (فَأَتَى) âyetinde gelme fiili Allah Teâlâ'ya nispet edilemez. Burada onun zatının değil fiilinin gelmesi kastedilmiştir. İntikal sonradan var olan varlıklara ait bir özelliktir. Bunun manası zatın gelmesi

⁷² Batalyevsî, *et-Tenbîh 'ale'l-esbâb elletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim ve mezâhibihim ve i'tikâdâtihim*, thk. Ahmed Hasan Kahîl ve Hamza Abdullah en-Neşretî, Riyad 1982; 54-78. Ayrıca Bzk. Yusuf Acar, "İnanç ve Düşünce Ayrılığına Yol Açan Sebepler üzerine Bütüncü Bir Yaklaşım: Batalyevsî ve et-Tenbîh Adlı Risalesi", Marife, 11 (3), 2011, 77-106.

⁷³ Ebu'l-Feth İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, t.y.), 2/450.

⁷⁴ "Allah'ın azabı binalarını, temelinden gelip yıktı da tavanları başlarına çökürdü." (Nahl, 16/26)

değil fiilin meydana gelmesidir. Mecazı kaldıran unsurlardan birisi mef'ûl-i mutlak şeklindeki mastarlardır. Bu sebeple ehl-i sünnet uleması (كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا) "Allah Musa ile konuştu."⁷⁵ ayetinde mef'ûlün mutlak kullanılmasını âyetin mecaz değil hakikat anlamında olduğuna dair delil getirmişlerdir.⁷⁶ İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'te bu konuda aynı misalleri verdiği görülür. O da (قطع الأمير نفسه اللص) ve (قطع الأمير اللص) misallerini incelemektedir. Ancak İbn Cinnî, mef'ûlün bihi de zikretmeyerek bu ifadenin de emirin onun elini veya ayağını kesmesi şeklinde farklı anlamlara gelebileceğini bildirmiştir.⁷⁷

Bu konu belagat literatüründe mecâz-ı aklî kapsamında ele alınmaktadır.⁷⁸ Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078-79) aklî mecaz konusunu ilk defa sistemli bir şekilde ortaya koyarak aklî/hükmî mecazda cümleyi oluşturan kelimelerin asıl anlamlarında kullanıldığını ve mecazın bunların anlamlarında değil isnadda gerçekleştiğini söylemiştir. Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Cürçânî'nin aklî mecâz anlayışına bu tür mecazda fiil için hakikî bir fâil takdir edilerek aklî mecazın hakikate dönüştürülmesinin her zaman gerekli olmadığı düşüncesine itiraz etmiştir. Sekkâkî (ö. 626/1229) ve Kazvî (ö. 793/1338) de bu konuda Râzî'yi takip etmişlerdir.⁷⁹ Sekkâkî, aklî mecazın aslında kinayeli istiâre olduğunu söyler. Mesela "Emir orduyu bozguna uğrattı" ifadesinde, emir ordudan kinayeli istiare yapılmıştır. Kazvî ise ona itiraz ederek buradaki mecazın isnatta olduğunu öne sürmüştür. Bâbertî (ö. 786/1384) ve Teftâzânî (ö. 792/1390) ise Sekkâkî'ye destek olmuş ve onun aklî mecazı reddetmediğini, sadece onu başka bir beyan nev'ine dahil ettiğini ispatlamaya çalışmışlardır.⁸⁰

b. "Zeyd Amr'a vurdu." sözünde olması muhtemel ikinci mecaz ise *darabe* fiilinin dilde bütün vurma şekillerini ifade etmek için kullanıl-

⁷⁵ Nisâ, 4/164.

⁷⁶ Batalyevsî, *Risâle fî Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, s. 168.

⁷⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 2/450.

⁷⁸ Belagat ilminde mecâzî aklî tartışmalarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Sedat Şensoy, "Belagat İlminde Aklî Mecâz Tartışmaları", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, 2002, 1-37.

⁷⁹ Şensoy, "Belagat İlminde Aklî Mecâz Tartışmaları", 36.

⁸⁰ Şensoy, "Belagat İlminde Aklî Mecâz Tartışmaları", 36-37.

masından kaynaklanmaktadır. Zeyd Amr'a bu şekillerin sadece biriyle vurmuştur. Yani burada umûm makamında husûs kullanılmıştır. Bu çeşit mecaz bütün fiil çeşitlerinde bulunur. "Ekmek yedim." ve "Su içtim." cümlelerinde de durum böyledir. Ancak şairin (لعمري لقد أحببتك الحب كله) "Se-ni sevginin her türlüyle sevdim." sözüyle buradaki mecaz ortadan kalkmıştır.

وقد يجمع الله الشتيتين بعدما * يظنان كل الظن أن لا تلاقيا

şii de böyledir.⁸¹ İbn Cinnî, (قام زيد) "Zeyd kalktı" denildiğinde onun kalkma ve ayakta durma şekillerinin ancak birini yerine getirdiği anlaşılır. Zeyd gibi bir bireyin bir anda hatta yüz bin yıl imkanı olsa bu sürede bile akla gelecek bütün durma şekillerini bir arada gerçekleştirme-si imkansızdır. Dolayısıyla bu ifade az olanın çok olana benzetilmesi veya parçanın bütününe yerine konulması kabilindedir. İbn Cinnî de aynı beyitleri örnek olarak verir. Yine (خرجت فإذا الأسد) "Dışarı çıktım, bir de baktım ki aslan." misalinde el-Esed kelimesinde elif-lâm cins için getirilmiş-tir. Ancak burada bütün aslanlar değil, aslan cinsinden bir tanesi kastedilmektedir. Burada da benzer bir mecaz kullanımı vardır. İbn Cinnî, bu tartışmayı Allah Teâlâ'nın kulların fiillerini yaratmasının mecâzî mi yok-sa hakikî mi olduğu tartışmasına bağlamakta ve O'nun fiillerimizi yarat-masının da mecâzî olduğunu söylemektedir. Aksi takdirde küfür ve isya-nın da Allah tarafından yaratıldığını söylemek icap eder. Ardından (ضربت عمرا) ifadesinin de mecaz olduğunu ifade eder ve bu mecazı fiilin bir çeşi-dinin yapılmış olmasıyla açıklar.⁸² Râzî, İbn Cinnî'nin bu görüşünü naklettikten sonra bunun zayıf bir görüş olduğunu, onun mastarın sahip olduğu mahiyetin bütün şahıslarına delalet ettiğini zannettiğini, bunun ise batıl olduğunu söyler. Râzî'ye göre mastar mahiyete yani tek kişi ile herkes arasında müşterek olan miktara delalet eden bir lafızdır ve vahdeti veya kesreti gerekli kılmaz.⁸³ Ebû Abdullah el-İsfahânî (ö. 688/1289), Fahreddîn Râzî'nin *Mahsûl*'ü üzerine yazdığı şerhte İbn Cinnî'nin görüşünün

⁸¹ Batalyevsî, *Risâle fî Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 169.

⁸² İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 2/448-450.

⁸³ Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Taha Cabir el-Alvânî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/337.

yanlışlığına dair şu delilleri ilave etmiştir: (i) Mastar mahiyetin bütün şahıslarına delalet etseydi "Oruç tut, namaz kıl" şeklindeki emirler de muhal olurdu. Çünkü bunlar da nihayeti olmayan fertlere emir anlamına gelirdi. (ii) Mastar mahiyetin şahıslarına delaleti ya belirli olan şekillere olur ki burada tercih sebebi olmadan tercih söz konusu olduğundan imkansızlık vardır. Yahut gayr-ı mütenâhî şekillere delalet eder ki bu bir defada namütenahi bir şeyin yapılması istenemez. (قَمْتُ مَرَّةً) "Bir kez kalktım." sözü fiilin aslıyla çelişmiş olur. Ona göre mahiyete delalet eden lafzın vahdet ve kesrete ve mahiyetin şekillerine delaleti yoktur."⁸⁴

c."Zeyd Amr'a vurdu." cümlesinde olması muhtemel üçüncü mecaz ise vurma olayının Amr'ın bütün parçalarında değil bazı yerlerinde gerçekleşmesidir. Fiil ise onun tamamına nispet edilmiştir. Bu durumda mecazı kaldırmak için tekit edatı kullanılır. Mef'ûlün bih'in bir parçasını anlatmak için ise Sibeveyh'in Araplardan naklettiği ضرب زيدٌ عمراً ظهره وبطنه yazım birliği adına parantez kullanılmalı gibi bedel içeren cümleler kullanılır. Böyle bir mecaz bütün mef'ûl türleri için geçerlidir.⁸⁵ Yine İbn Cinnî aynı misali vermiş ve vurma olayının Zeyd'in vücudunun neresinde gerçekleştirildiğinin daha detaylı olarak da anlatılabileceğini ve (ضربتُ) "Zeyd'in yüzünün sağ tarafına vurdum." denilebileceğini belirtmektedir. ⁸⁶ Râzî bu konuda "Zeyd'in vurmasından acı duyan Amr'ın sadece vurulan tarafı değil kendisidir." şeklindeki bir itirazı dile getirmekte ancak bu itirazı doğru bulmamaktadır. İbn Cinnî mecazın acı vermede değil vurmada olduğunu söylemektedir.⁸⁷

d."Zeyd Amr'a vurdu." cümlesinde bulunabilecek dördüncü mecaz ise bu cümlede Zeyd'in vurma fiilinin fâili olmasıdır. Nahivde gerçekten o fiili yapmış olması kastedilmez. Sadece fiilin ona isnat edilmesi

⁸⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Mahmud el-İsfahânî, *el-Kâşif 'ani'l-Mahsûl fi ilmi'l-usûl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvad, (Daru'l-kütübî'l-İlmiyye: Beyrut), I/228-229.

⁸⁵ Batalyevsî, *Risâle fi Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 170.

⁸⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/450.

⁸⁷ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/338.

yeterlidir. “Zeyd öldü.”, “Amr hasta oldu.”, “Kardeşin kalkmadı.” örnekleri böyledir.⁸⁸ Yukarıda bahsedildiği üzere fiil cümlesinde kullanılan fâil eylemi gerçekleştiren kişi için değil, fiil kendisine nispet edilen isim için kullanılır.

e.Beşinci mecaz Amr kelimesinin Zeyd’in mef’ûlü olmasıdır. Aslında onun mutlak anlamda mef’ûlü değildir. Zeyd Amr’ı ihdas etmemiştir. Ancak onun üzerinde gerçekleşen bir eylem yapmıştır. Bundan dolayı mef’ûlün bih olarak isimlendirilmiştir.⁸⁹ Yukarıda ifade edildiği üzere mef’ûl fâilin yaptığı bir şey değildir. Fiilin üzerinde gerçekleştiği nesnedir.

Sonuç

Dil; ses, şekil, diziliş, gramatik bağlantılar, anlam gibi farklı yönleri bulunan çok katmanlı bir yapıdır. Bu yapının bir yargı ifade eden en küçük birimi cümledir. Bir cümlelerin analizi, söylendiği dilin genel özellikleriyle ilgili sonuçlara ulaştırabilir. Bu yüzden farklı dilleri inceleyen dilciler yüzyıllardır cümlelerin tahlilini dile dair çalışmaların bir tezahürü haline getirmişlerdir. Klasik Arap literatüründe bu tür çalışmaların ilgi çekici örneklerinden biri de Endülüslü âlim İbnü’s-Sîd el-Batalyevsî’nin bu çalışmada incelediğimiz (ضرب زيدٌ عمرا) cümlesi üzerine yaptığı çalışmadır. (ضرب زيدٌ عمرا) örneği elimize ulaşan ilk nahiv eseri *el-Kitâb*’dan günümüze kadar yaygın olarak kullanılmış, adeta nahiv ilmiyle özdeşleşmiş bir örnek cümledir.

Batalyevsî, bir öğrencisinin sorusu üzerine kaleme aldığı bu çalışmada bir örnek cümle üzerinden temelde âmil teorisi, cümle öğelerinin dizilişi ve hakikat-mecaz konularını işler. Basralıların (ضرب زيدٌ عمرا) cümlesinde Zeydün fâilini nasb edenin fiil olduğu şeklindeki görüşlerine katılmaktadır. Âmilin, fâil, fiil ile fâil veya mânâ olduğuna dair iddiaları doğru bulmaz. Ona göre nahiv ilminde fâil ile kastedilen diğer disiplinlerdeki etkin varlık anlamındaki fâil ile aynı değildir. Nahivde fiilin ken-

⁸⁸ Batalyevsî, *Risâle fi Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 170.

⁸⁹ Batalyevsî, *Risâle fi Tahkîk Darabe Zeydün Amran*, 170.

disine isnat edildiği isme fâil denir ve onun gerçekten bir eylem yapması gerekli değildir. Bir cümlede fiilin fâilinin ifade edilmesi mecâzî bir anlamdır. Fâil üzerindeki âmilin lafzî olma ihtimali varken anlama dayalı bir âmilin var olduğunu kabul etmek doğru değildir.

Batalyevsî'ye göre (ضرب زيدٌ عمرا) gibi üç kelimeden oluşan bir fiil cümlesinde öğelerin en uygun dizimi Fiil + Fâil + Mef'ûlün bih şeklinde olsa da mef'ûlün bih'in fiilden veya fâilden önce gelmesi de ihtimal dâhilindedir. Cümle içinde öğelerin sıralamalarındaki değişimler anlamla ilgili bazı inceliklerden kaynaklanır.

Batalyevsî'nin cümleyi üçüncü olarak mecaza ihtimali açısından değerlendirdiği görülür. Birinci ihtimal fiilin isnadıyla ilgilidir. "Zeyd Amr'a vurdu." denildiğinde bu işi yapan bizzat Zeyd olabileceği gibi "Sultan adamı astı." örneğindeki gibi onu emreden kişi de olabilir. Bir diğer ihtimal vurma olayının yapılaş şekliyle ilgilidir. Vurma olayının birçok şekli varken özne sadece onun bir şeklini yapmaktadır. Ayrıca Zeyd'in Amr'ın neresine vurduğu da tam olarak belirlenmemiştir. Son olarak cümlede Zeyd'in fâil, Amr'ın mef'ûl olduğunu söylemek nahiv terminolojisi kapsamında kalan mecâzî ifadelerdir.

Yukarıda görüldüğü üzere Batalyevsî kısa bir cümleyi tahlil ederken parçacı değil bütüncül bir yaklaşım sergilemekte, meseleyi cümlenin iç yapısı, öğelerin sıralanışı ve anlam boyutlarıyla değerlendirmektedir. İ'râb konusunda anlam yerine lafzî önceleyen yaklaşımı ve nahiv ilminin genel prensiplerinin dışına çıkılmaması şeklindeki vurgusu, farklı disiplinlerin problemlerinin çözümünde kendi usullerinin takip edilmesi ve tutarlılığın korunması yönündeki anlayışını sergilemektedir.

Kaynakça

- Bâkûlî, Câmî' u'l-'ulûm, *Şerhu'l-luma'*, thk. Muhammed Halil el-Harbî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007.
- Batalyevsî, İbnü's-Sid, *et-Tenbîh 'ale'l-esbâb elletî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim ve mezâhibihim ve i'tikâdâtihim*, thk. Ahmed Hasan Kahîl ve Hamza Abdullah en-Neşrefî, Riyad 1982.

- Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât *Esrâru'l-'Arabîyye*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât, *el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Cevdet Mebruk, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2002 72.
- Esterâbâdî, Radiyyüddîn, *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*, thk. Yusuf Hasan Ömer, Bingazi: Menşûrât Câmî'atu Kâr Yunus, 1996.
- Galâyînî, Mustafa, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabîyye*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1994.
- Habeşî, Abdullah, *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, Ebu Dabî, el-Mecma'u's-sekâfî, 2004.
- İsfahânî, Ebu Abdullah Muhammed b. Mahmud, *el-Kâşif 'ani'l-Mahsûl fî ilmi'l-usûl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvad, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, t.s.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım, *Târihu Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Ömerî, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth, *el-Hasâ'is*, Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, t.y.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'iz-zamân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, 1968-78.
- İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, thk. Mâzin el-Mübârek ve Muhammed Ali Hamdullah, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985.
- İbn Usfûr, Ebu'l-Hasen, *Şerhu Cümel*, nşr. Fevvâz eş-Şa'âr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, nşr. Emil Bedî Yakub, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001.
- İbnu's-sîd el-Batalyevsî, *Resâil fi'l-luga*, nşr. Velid Muhmmmed es-Serâkubî, Riyad: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1427.
- İbnü'l-Esir, Mecduddin, *el-Bedî fî 'ilmi'l-'Arabîyye*, thk. Fethi Ahmed, Mekke: Câmî'atu Ümmi'l-Kurâ, 2000.
- İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, thk. Salih Abdülazîm, Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 2010.
- İbnü'l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed, *Şezerâtu'z-Zeheb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1979.
- İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasen Cemaluddin, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1950-73.
- İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Kaçar, Halil İbrahim, *Devrik Cümlelerin Gramer ve Semantik Boyutu*, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2007.
- Lârî Abdulgafûr, *el-Hâşiye 'ale'l-Fevâidi'z-Zıyâiyye*, İstanbul: Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1253.

- Marogy, Amal E., "Zayd, 'Amr and 'Abdulahi: Theory of Proper Names and Reference in Early Arabic Grammatical Tradition", *The Foundation of Arabic Linguistic*, ed. Amal Elesha Marogy, (Leiden: E. J. Brill, 2012).
- Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab*, thk. Abdulhâlık Uzayme, Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1994.
- en-Neşretî, Hamza, "Min a'lâmi'n-nuhât fi'l-Endelus: Abdullah b. es-Sîd al-Batalyevsî", *Advâ'u's-şerî'a*, (Riyad: Kulliyetu's-Şerî'a bi-Riyâd), 6 (1976), 488-506.
- Nuveyrî, Şihâbuddîn, *Nihâyetu'l-'ereb fi funûni'l-'Arab*, Kahire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit, "Batalyevsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Râzî, Fahrüddin, el-Mahsûl, thk. Taha Cabir el-Alvani, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Sedat Şensoy, "Belagat İlminde Aklî Mecâz Tartışmaları", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8 (2002), 1-37.
- Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.
- Seyyid Şerîf el-Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1977.
- Suyûtî, Celâleddîn, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-nahv*, thk. Ahmed Muhtâr eş-Şerîf, Dımaşk: Matbû'âtu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye bi-Dımaşk, 1987.
- Suyûtî, Celaleddin, *Buğyetü'l-ou'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1964.
- Şâtıbî, İbrahim b. Musa, *el-Makâsîdu's-şâfiyye fi şerhi'l-Hulâsati'l-kâfiyye*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ', Mekke: Ma'hedu'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve İhyâi't-turâsi'l-İslâmî Câmî'atu Ümmi'l-Kurâ, 2007.
- eş-Şeybânî, Muhammed, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın, Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2012.
- Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-funûn*, nşr. Refik el-'Azm, Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi Kitâbi't-teshîl*, thk. Hasan Hindâvî, Riyad: Dâru Künuz İşbîliyye, 1429.
- Ukberî, Ebu'l-Bekâ, *et-Tebyîn 'an mezâhibi'n-nahviyyîne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1986.

